

Summary

Bohdan Holovkin. About the Determination of Crime.

In the article on the basis of system approach the concept and mechanism of determination of crime are considered, the system of determinants of crime is established, causality of this phenomenon is revealed. It is noted that crime arises, exists and develops as a result of the interaction of members of society with each other, as well as with the social environment and society as a general system. Therefore, crime first and foremost linked to the conditions of life of society, the state of social consciousness and the system of social relations. Crime does not produce a single phenomenon, process or event, but a synergy of similar and homogeneous phenomena and processes. In addition, crime is capable of self-reproduction, by regularly repeating the most persistent forms of criminal behavior. Of all the types of determination, causality is of paramount importance, since this category reflects the objective, regular link between crime and the phenomena that give rise to it.

At the level of society, the causes of crime are criminogenic deformations of the legal consciousness and legal culture, which, under certain conditions, naturally give rise to criminal forms of behavior by members of society. Such deformations lead to a criminal state, when people think about the benefits of criminal behavior and are not afraid of criminal responsibility. Deformations of the legal consciousness include defects in the legal worldview, distorted values, the legal subculture, double morality, anti-social interests, and opportunistic behavioral strategies.

Among the conditions contributing to the increase in the crime rate, the biggest influences are: shadow economy and criminal monopolism; corruption; poverty of a large part of the population; income inequality; job cuts and unemployment; uncontrolled urbanization; ill-considered changes to the legislation, first of all criminal; human rights abuses; social tension and conflicting; concealment of criminal offenses from accounting, low rates of disclosure of criminal offenses; unfair judgments (sentences); trafficking in weapons, ammunition and explosives; unreasonable large-scale amnesty of criminals; high levels of consumption of alcoholic beverages, drugs and psychotropic substances; child homelessness and neglect.

Key words: crime, determination, system of social relations, deformation of legal consciousness and legal culture, criminal reality.

DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.56

УДК 343.43

А.В. АНДРУШКО

Андрій Васильович Андрушко, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Ужгородського національного університету*

ORCID: 0000-0002-7735-7898

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ДІТЕЙ

Постановка проблеми. Глибокі соціально-економічні трансформації, що протягом останніх десятиліть відбуваються в нашій країні, стимулювали поширення такого явища, як дитяча праця. Численні дослідження засвідчують, що не є рідкісним явищем в Україні й експлуатація дітей, котрі не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці. Доводиться, однак, констатувати, що кримінально-правова протидія таким діям виявилась недостатньо ефективною. Вважаємо, що необхідно не тільки здійснювати пошук шляхів удосконалення відповідної норми кримінального закону, а й поліпшувати та розвивати систему заходів запобігання таким посяганням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі криминологічні аспекти експлуатації дітей розглядалися в працях В.В. Вітвіцької, Є.О. Гладкової, І.М. Доляновської, Д.О. Калмикова, О.О. Коломієць, А.М. Орлеана, О.В. Паньчук, М.І. Хавронюка та інших дослідників. Зазначимо, що в 2008 р. О.В. Паньчук захистила дисертацію на тему «Криминологічна характеристика експлуатації дітей», однак у цій роботі під «експлуатацією дітей» дослідниця розуміла не лише використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, а й дії, пов'язані з сексуальною та іншими видами експлуатації дітей. Крім того, варто зауважити, що з часу захисту цієї дисертації минуло понад десятиліття.

Мета статті – на підставі аналізу доступної емпіричної бази та спеціальної літератури дослідити криминологічні аспекти експлуатації дітей (ст. 150 Кримінального кодексу (далі – КК) України).

Виклад основного матеріалу. Серед злочинів проти волі, честі та гідності особи експлуатація дітей є одним з найменш поширених. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 11 випадків експлуатації дітей, у 2014 р. зареєстровано чотири, у 2015 р. – два, у 2016 р. – шість, у 2017 р. – один, у 2018 – 16, у 2019 р. – дев'ять таких злочинів. Таким чином, за період з 2013 р. по 2019 р. обліковано 49 випадків експлуатації дітей. Рідше, ніж розглядуваний злочин, до статистичної звітності потрапляє тільки підміна дитини (за вказаний період зареєстровано лише чотири таких діяння).

Таким чином, найменша кількість вказаних посягань зареєстрована у 2017 р., найбільша – у наступному, 2018 році. Разом із тим говорити об'єктивно про динаміку експлуатації дітей в Україні на підставі офіційних статистичних даних вкрай складно, оскільки йдеться про незначні кількісні показники, які до того ж не враховують латентної частини таких посягань. Разючі коливання, що мали місце в окремі роки, навряд чи

відображають реальні істотні зміни у чисельності розглядуваних діянь і насправді можуть пояснюватись різними факторами.

Наведені вище статистичні дані варто розглядати у зв'язку з іншими кримінологічно значущими показниками. Варто, зокрема, зазначити, що за період з 2013 р. по 2019 р. з обвинувальним актом були направлені до суду лише 15 кримінальних проваджень про експлуатацію дітей: у 2013 р. – два, у 2014 р. – два, у 2015 р. – 0, у 2016 р. – 0, у 2017 р. – 0, у 2018 р. – вісім, у 2019 р. – три. Отже, до суду потрапляє лише кожне третє відповідне провадження.

Аналіз доступної емпіричної бази дає змогу стверджувати, що експлуатація дітей є високолатентним злочином. Варто погодитись із О.В. Паньчук, яка зазначає, що підвищеному рівню латентності цього діяння сприяє поведінка потерпілих, їх небажання звертатися у різні інстанції для захисту своїх прав¹. Вивчення конкретних кримінальних проваджень засвідчує, що підлітки – жертви цього посягання – погоджувались на роботу добровільно і не були зацікавлені у притягненні винних до кримінальної відповідальності. В окремих випадках про факт експлуатації дитини стає відомо тільки через спричинення істотної шкоди для здоров'я неповнолітнього. Так, Дергачівський районний суд Харківської області засудив О., який найняв 15-річного підлітка для виконання демонтажних робіт (розбирання старої будівлі), а потім, пославшись на погане самопочуття, залишив виконання робіт на самого неповнолітнього, не повідомив його про належні заходи безпеки, внаслідок чого той, опинившись під завалами, отримав серйозну травму хребта. Суд встановив, що О. наймав хлопця для виконання будівельних робіт, у тому числі і важких, висотних, неодноразово, при цьому не забезпечував його страховкою, засобами техніки безпеки, знаряддям та амуніцією². Вочевидь, якби не обвал стін і, як наслідок, отримання серйозної травми, про факт незаконного використання праці 15-річного підлітка правоохоронним органам не стало б відомо.

На підставі аналізу матеріалів дев'яти кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2013 р. по 2019 р., проаналізуємо особливості особи злочинця, який вчиняє експлуатацію дітей. Усього автором узагальнено дані, які стосуються дев'яти засуджених за вказане посягання. Зрозуміло, що проаналізована вибірка є незначною, однак мізерною, нагадаємо, є її чисельність проваджень, які за вказаний період були направлені до суду з обвинувальним актом (усього 15). Однак для більшої об'єктивності варто співвіднести отримані результати з даними, що їх наводять інші дослідники.

Спершу розглянемо *соціально-демографічні ознаки* особи такого злочинця.

Всі дев'ять засуджених за розглядуваний злочин є особами чоловічої статі. Водночас, за даними Д.О. Калмикова, який проаналізував матеріали 85 кримінальних справ, порушених за ознаками злочину, передбаченого ст. 150 КК України, за період з 1 вересня 2001 р. до 1 вересня 2011 р., чоловіки становлять 72 % засуджених за експлуатацію дітей³. Аналогічну цифру наводить також О.В. Паньчук⁴.

За нашими даними, серед засуджених за експлуатацію дітей не виявилось жодної особи, молодшої за 24 роки. У віці від 25 до 39 років цей злочин вчинили троє осіб, четверо скоїли його у віці від 40 до 50 років, двоє – у віці понад 50 років. За даними Д.О. Калмикова, серед досліджуваних осіб 64 % припадає на вікову групу від 30 до 50 років⁵. О.В. Паньчук вказує, що найчастіше злочини, які полягають в експлуатації дітей, вчиняються особами віком 36–40 років (42,1 %), високою є також кримінальна активність осіб у віці понад 41 рік (32,2 %); значна кількість таких злочинів припадає й на осіб у віці 25–35 років (24 %) ⁶.

Громадянство України, за нашими даними, мали всі засуджені за експлуатацію дітей. За даними Д.О. Калмикова, таких виявилось 95 %⁷.

Вісім із дев'яти засуджених за розглядуваний злочин були українцями за національністю. Ще один за національністю був молдованином. Дещо інший результат одержав Д.О. Калмиков, за даними якого українцями були 69 % засуджених за експлуатацію дітей⁸.

Різняться дані, які ілюструють освітній рівень засуджених за аналізований злочин. Вивчення автором доступної емпіричної бази засвідчило, що двоє з них мали неповну середню, четверо – повну загальну середню, один – середню спеціальну освіту; про освітній рівень ще двох засуджених у матеріалах кримінальних проваджень інформації не містилося. Таким чином, є підстави для висновку про досить низький освітній рівень таких осіб, зокрема, жоден із них не мав вищої освіти. Натомість, за даними Д.О. Калмикова, вищу освіту мали 37 % таких осіб, професійно-технічну – 12 %, повну загальну середню – 30 %⁹. О.В. Паньчук вказує, що 59,6 % осіб, притягнутих до відповідальності за експлуатацію дітей, мали середню або незакінчену середню освіту, 30,4 % – вищу освіту, ще 10 % взагалі не мали освіти¹⁰.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчив, що кількість тих, хто на момент вчинення цього злочину перебував у зареєстрованих чи фактичних шлюбних відносинах, і тих, хто у таких відносинах не перебував, є майже однаковою – троє та четверо відповідно; інформації про сімейний стан ще двох засуджених за цей злочин отримати не вдалося. Водночас за даними, що їх наводить Д.О. Калмиков, 73 % засуджених за розглядуване діяння були одруженими¹¹. Натомість О.В. Паньчук отримала зовсім інші показники. Дослідниця вказує, що серед таких злочинців переважають неодружені, у тому числі розлучені (89,6 %), і тільки у 10,4 % випадків злочин було вчинено особою, яка перебувала у шлюбі¹².

Лише троє з дев'яти засуджених за цей злочин були працевлаштованими (один із них був директором фермерського господарства, один – бригадиром на підприємстві, ще один працював неофіційно). О.В. Паньчук також вказує, що більшість (65 %) осіб на момент вчинення цього злочину не працювала і не навчалась¹³. Натомість Д.О. Калмиков наводить дещо відмінні дані: 25 % – працездатні особи, які не працюють і не навчаються, 25 % – приватні підприємці, 19 % – службові особи господарських товариств¹⁴.

Серед засуджених за розглядуваний злочин шестеро – мешканці міст, двоє – жителі сіл, один – мешканець селища міського типу.

Зупинимось також на *кримінально-правових ознаках* особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей.

Четверо осіб були засуджені за ч. 1 ст. 150 КК України, п'ятеро – за ч. 2 цієї статті.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що для розглядуваного злочину вчинення його у співучасті не є характерним – всі дев'ять засуджених за це посягання діяли одноосібно.

Лише один із засуджених за експлуатацію дітей мав попередню судимість (за ч. 2 ст. 185 КК України).

Проаналізуємо також практику призначення покарання за цей злочин. Покарання у виді обмеження волі суд призначив чотирьом особам, засудженим за ч. 1 ст. 150 КК України (у всіх випадках строком на один рік). П'яти особам призначено покарання у виді позбавлення волі на такий строк: два роки – трьом особам, три роки – одній особі, чотири роки – одній особі. Ще двом особам суд призначив в якості додаткового покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: в першому випадку – позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, строком на два роки, в другому – позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю строком на один рік. Призначаючи покарання, суди в п'яти випадках врахували наявність позитивної характеристики, виданої за місцем проживання, в одному випадку – наявність задовільної характеристики. Серед обставин, які пом'якшують покарання, суди враховували шире каяття (щодо шести осіб) та активне сприяння розкриттю злочину (щодо чотирьох осіб). Стосовно трьох осіб обставин, які пом'якшують покарання, встановлено не було. Обтяжуючих покарання обставин суд не виявив у жодному вивченому випадку. В одному випадку суд дійшов висновку про можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (при цьому суд порушив вимоги кримінального закону, оскільки вказав на наявність лише однієї обставини, що пом'якшує покарання). Лише одна особа була засуджена до реального відбування покарання, натомість семеро звільнені від відбування покарання з випробуванням, ще один – на підставі закону України про амністію. Зазначимо також, що у двох випадках було укладено угоду про примирення між обвинуваченим та потерпілими, ще у двох – угоду про визнання винуватості між прокурором та обвинуваченим.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване діяння, характерні такі *морально-психологічні риси*, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість (оскільки такі особи наймають найдешевшу робочу силу і в ряді випадків ухиляються від сплати дітям навіть обумовлених коштів), безвідповідальність та легковажність (пов'язані, зокрема, із залученням дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, до важких робіт, незабезпеченням елементарних вимог охорони праці тощо), а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей тощо.

На підставі викладеного можемо розробити криминологічний портрет особи злочинця, який вчиняє експлуатацію дітей: це раніше не судимий чоловік, громадянин України, українець за національністю, у віці 40–50 років, з повною загальною середньою освітою, що ніде не працює, не перебуває у шлюбі, якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість, безвідповідальність, легковажність, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей.

На підставі аналізу матеріалів дев'яти кримінальних проваджень розглянемо також характерні особливості жертв експлуатації дітей. Автором узагальнено дані, що стосуються 17 потерпілих від вказаного посягання.

Серед жертв експлуатації дітей 14 – особи чоловічої статі, три – жіночої статі. Натомість, за даними О.В. Паньчук, найчастіше від кримінальної експлуатації страждають неповнолітні жіночої статі (62,5 %) ¹⁵. Цифри, одержані О.В. Паньчук, пов'язані, вочевидь, з тим, що під «експлуатацією дітей» дослідниця розуміє не лише використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, а й дії, пов'язані з сексуальною та іншими видами експлуатації дітей. Зрозуміло, що серед жертв сексуальної експлуатації чисельність осіб жіночої статі переважає.

Розподіл потерпілих від розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 14 років – п'ятеро, від 14 до 16 років – дванадцять. Інші дані наводить О.В. Паньчук, яка вказує, що «серед жертв злочину (на жаль, не відомо якого конкретно, адже «експлуатацію дітей» авторка розуміє доволі широко – А.А.) діти віком до 11 років складають 16,5 %, віком від 11 до 14 років – 31,2 %, від 14 до 16 років – 33 %, від 16 до 18 років – 19,3 %» ¹⁶.

У всіх проаналізованих автором випадках жертви експлуатації дітей були учнями загальноосвітніх шкіл. Усі сімнадцять потерпілих від даного злочину мали обох батьків чи одного з них. Сім'ї, в яких виховувались вказані особи, здебільшого були бідними; зароблені дітьми кошти в окремих випадках мали бути підмогою для сімейного бюджету, однак у більшості випадків діти вказували, що зароблені гроші збирались витратити на власні потреби.

Серед жертв експлуатації дітей восьмеро – мешканці сіл, шестеро – жителі міст, троє – селищ міського типу. Натомість, за даними О.В. Паньчук, більша частина потерпілих дітей проживала у містах (65,3 %), тоді як мешканцями сіл були 34,7 % ¹⁷. На наш погляд, є підстави вважати, що для сільської місцевості характерний вищий рівень латентності цього злочину, оскільки в селі використання праці дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, часто вважається нормою і не сприймається як кримінально каране діяння. До такого висновку спонукає, зокрема, опитування автором ста дітей у віці від 13 до 16 років.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в переважній більшості випадків жертва даного злочину раніше була знайома з винним. Аналогічні дані наводить О.В. Паньчук ¹⁸. Найом на роботу здебільшого відбувається в ході безпосереднього спілкування, однак в окремих випадках для цього використовувались оголошення про набір на роботу із вказівкою на те, що вік працівника значення не має. Зауважимо також, що в ряді випадків діти самі здійснювали пошук роботи.

Восьмеро потерпілих від розглядуваного діяння працювали на будівництві та на демонтажних роботах, троє – на сільськогосподарських роботах, троє – на роботах із сортування сміття, двоє – на підсобних роботах, ще один працював вантажником.

Необхідно підкреслити, що в жодному з проаналізованих автором випадків жертви даного злочину не уклали трудової угоди. Таким чином, звичайним явищем є позаправове використання праці осіб, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, оскільки, як відомо, саме укладення трудової угоди є тим юридичним фактом, який свідчить про виникнення трудових правовідносин. Підкреслимо, що на практиці відсутність трудової угоди означає також відсутність попереднього медичного огляду, забезпечення вимог охорони праці та інших гарантій, передбачених трудовим законодавством. Так, наприклад, Вінницький міський суд Вінницької області встановив, що чоловік, який найняв на роботу із сортування сміття трьох неповнолітніх, не забезпечив їх належними засобами захисту, зокрема захисними костюмами, марлевими пов'язками, гумовими рукавицями, а в наявній аптечці не було ліків¹⁹. Крім того, варто зауважити, що в ряді випадків це призводить до того, що роботодавці зовсім не розраховуються з неповнолітніми працівниками або ж оплачують їхню роботу у сумі, меншій, ніж була попередньо обумовлена. У розглядуваному контексті потрібно погодитись з дослідниками, які підкреслюють, що нелегальний характер трудової діяльності обумовлює повну беззахисність дітей перед свавіллям з боку роботодавців²⁰.

Аналіз емпіричної бази дає змогу стверджувати, що йдеться переважно про тимчасову і ситуативну працю дітей. 11 з 17 потерпілих від розглядуваного посягання працювали в літні місяці, решта – восени та взимку. Більшість дітей працювали протягом одного-трьох днів. Разом із тим окремі потерпілі від даного злочину працювали упродовж кількох десятків днів і навіть декількох місяців. Тривалість робочого дня здебільшого не перевищувала п'яти-семи годин, однак в окремих випадках він становив 10 і навіть чотирнадцять годин.

Зазначимо, що в більшості випадків потерпілі не мали жодних претензій до винних, оскільки на момент судового розгляду ті розраховалися з ними в повному обсязі.

Експлуатація дітей детермінується низкою негативних факторів, серед яких: бідність, зокрема, низький рівень матеріального забезпечення сімей з дітьми; збереження давніх традицій використання дитячої праці; соціальне сирітство, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання своїх батьківських обов'язків; недостатня турбота держави про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; послаблення державного контролю за відвідуванням дітьми навчальних закладів; зменшення можливостей для організації доступного дитячого дозвілля; зниження рівня моральності населення; незнання чи усвідомлене ігнорування положень трудового законодавства тощо.

Важливе значення у детермінації розглядуваних посягань займають правові детермінанти. Зокрема, є підстави стверджувати, що недосконалість чинного трудового законодавства прямо впливає на високий рівень латентності цього злочину. Зауважимо, що кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей настає у разі, якщо використовувалась праця дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Зазначений вік визначається у ст. 188 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України. Разом із тим законодавець у цьому питанні не є достатньо послідовним. З одного боку, у ч. 1 цієї статті вказано, що не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. З іншого ж, із цього правила зроблено два винятки. Так, у ч. 2 ст. 188 КЗпП України зазначено, що за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Крім того, у ч. 3 цієї статті вказано, що для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює. Таким чином, визначальне значення для працевлаштування дітей, які не досягли 16 років, має наявність на це згоди одного із батьків або особи, що його замінює. Аналіз судової практики дає підстави для висновку, що в більшості випадків засудження за експлуатацію дітей така згода була відсутньою. В інших випадках суди здебільшого мимохідь згадували про те, що батьки дали згоду на працевлаштування дитини, однак не акцентували на цьому особливої уваги²¹. В окремих випадках відповідній згоді суди приділили чимало уваги. Так, відповідаючи на закид сторони захисту про те, що «батьки потерпілого надали згоду своєму 15-річному синові на виконання будівельних робіт з демонтажу, тож ніякого порушення трудового законодавства в діях обвинуваченого не вбачається», Дергачівський районний суд Харківської області підкреслив, що оскільки потерпілому на момент працевлаштування не виповнилося 16 років, «для прийняття на роботу роботодавець повинен був отримати у батьків 15-літнього працівника письмову згоду». Крім того, суд акцентував увагу на тому, що свою згоду батьки надали синові, а не роботодавцеві; до того ж «батьки не знали, які конкретно роботи необхідно виконувати, не розрізняли їх небезпечність і шкідливість для здоров'я дитини, не бачили місце демонтажу будови, тому не давали конкретної згоди хоча б у усній формі на участь їх п'ятнадцятилітнього сина у виконанні конкретних робіт з демонтажу будівлі»²². Так само Роздольненський районний суд Автономної Республіки Крим, згадавши про наявність відповідної згоди на працевлаштування, наданої батьками своїм дітям, зауважив, однак, що такої згоди від батьків не отримав фермер, який найняв трьох неповнолітніх, що свідчить про вчинення ним цього злочину²³. Водночас необхідно зазначити, що трудове законодавство чітко не визначає форми такої згоди, що дозволяє трактувати цей момент довільно. З цього приводу автори науково-практичного коментаря до законодавства України про працю слушно зазначають, що «практично доцільно, щоб вона (згода – А.А.) давалася письмово. Це виключило б спори з приводу того, чи була така згода»²⁴. Зауважимо також, що трудове законодавство не вказує чітко на те, кому відповідна згода має бути надана. Вочевидь, було б правильно, якби згоду на працевлаштування від одного з батьків або особи, що його замінює, отри-

мувала не лише дитина, яка не досягла 16 років, а й роботодавець. На наш погляд, конкретизація даного законодавчого положення дасть змогу уникнути серйозних проблем у правозастосуванні.

Варто звернути увагу й на інші недоліки ст. 188 КЗпП України, яка визначає вік, з якого допускається прийняття на роботу. Як зазначалося вище, законодавець допускає можливість прийняття на роботу за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які досягли 14 років, якщо таке працевлаштування здійснюється для підготовки молоді до продуктивної праці, а виконувана ними у вільний від навчання час робота є легкою, не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання. Автори науково-практичного коментаря до законодавства України про працю слушно вказують на те, що умова, згідно з якою прийняття на роботу осіб, які досягли 14-річного віку, допускається для підготовки молоді до продуктивної праці, є декларативною: «Навряд чи можна порушувати питання про незаконність укладення трудового договору з особою, яка не досягла 15-річного віку, тільки тому, що відсутня така мета. З формулювання статті <...> можна зробити висновок про те, що сторони трудового договору і взагалі не зобов'язані переслідувати цю мету. Названа мета малася на увазі законодавцем, коли він приймав рішення про внесення цього правила до Кодексу законів про працю. Це – мотивація законодавцем свого рішення»²⁵. Крім того, у розглядуваній статті вказується, що прийняття на роботу осіб, які не досягли 15 років, допускається для виконання легкої роботи, яка не завдає шкоди здоров'ю неповнолітнього. Разом із тим законодавство ніде чітко не визначає, які роботи є «легкими», не наводить переліку таких робіт, що, зрозуміло, уможливило різне трактування цієї норми. У зв'язку з цим вважаємо, що положення законодавства, які стосуються працевлаштування неповнолітніх, мають бути максимально чіткими й однозначними. Серед іншого, чіткої регламентації потребує прийняття на роботу осіб, які не досягли 16 років, зокрема, визначення форми згоди на прийняття їх на роботу, а також визначення кола робіт, що їх слід вважати «легкою роботою».

Удосконалення потребує також ст. 150 КК України, ч. 1 якої встановлює відповідальність фактично за будь-яке використання праці дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Попри поширеність дитячої праці в Україні, у правозастосовній практиці дана стаття зустрічається вкрай рідко. Зрештою, це й не дивує, адже бажання працювати й заробляти, реалізуючи таким чином свою самостійність, є цілком нормальним прагненням будь-якого підлітка. У зв'язку з цим у науковій літературі пропонувалися різні шляхи вирішення окресленої проблеми. Так, І.М. Доляновська дійшла висновку про доцільність декриміналізації діяння, передбаченого ч. 1 ст. 150 КК України, через його малозначність²⁶. На переконання цієї дослідниці, «існування частини 1 у статті 150 КК України є зайвим, суперечить міжнародно-правовим положенням щодо визначення поняття експлуатації дітей та сприяє надмірній криміналізації діяння»²⁷. Своєю чергою, Д.О. Калмиков запропонував викласти ч. 1 ст. 150 КК України таким чином: «Використання примусової праці дитини, яка не досягла шістнадцятирічного віку», а також доповнити розділ II Особливої частини КК України ст. 137-1, у якій передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі²⁸. На наш погляд, запропонований Д.О. Калмиковим варіант є оптимальнішим, оскільки він не тільки вирішує окреслену вище проблему, а й знімає питання про безпосередній об'єкт розглядуваного діяння, усуває неоднозначність, пов'язану з трактуванням вжитого законодавцем терміна «експлуатація». Разом із тим зауваження викликає обмеження віку дитини, використання примусової праці якої заборонено кримінальним законодавством, досягненням нею 16 років*. Виходить так, що примусова праця дитини (дитиною, нагадаємо вважається особа, котрій не виповнилось 18 років), яка досягла 16-річного віку, кримінально караною не є, з чим погодитись не можемо. Крім того, має рацію Д.О. Калмиков, коли підкреслює, що «залишається загадкою те, чому законодавець вік потерпілого від цього злочину встановив через призму трудового права. Оскільки суб'єктом цього злочину може бути й не роботодавець, а потерпілим – особа, яка не бажає вступати в трудові відносини (уточнімо – трудові правовідносини – А.А.), то цілком логічно й те, що вони у відносинах між собою не зобов'язані керуватись нормами КЗпП України»²⁹. Вказаний висновок, нагадаємо, повністю підтверджується аналізом доступної емпіричної бази – жоден із потерпілих від цього злочину не укладав зі своїм «роботодавцем» трудового договору.

Для успішного запобігання розглядуваним посяганням необхідно не тільки виправити згадані вище недоліки законодавства, а й усунути інші причини та умови експлуатації дітей. Серед іншого, необхідно мінімізувати проблему бідності в Україні, зокрема підвищити рівень матеріального забезпечення сімей з дітьми; зменшити проблему соціального сирітства; підвищувати якість організації дозвілля дітей; здійснювати просвітницьку діяльність з метою роз'яснення населенню положень вітчизняного законодавства тощо. Ефективними спеціально-криминологічними заходами запобігання експлуатації дітей можуть бути: регулярний моніторинг ситуації з вказаним явищем; інформування дітей про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці (як видається, важливу роль тут може відіграти школа); інформування населення про кримінальну відповідальність за незаконне використання дитячої праці; проведення спеціальних рейдів з метою виявлення випадків експлуатації дитячої праці (зокрема, на підприємствах зі шкідливим виробництвом); підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, які здійснюють виявлення та досудове розслідування таких злочинів; здійснення заходів з реабілітації та соціальної інтеграції жертв експлуатації тощо.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що експлуатація дітей характеризується істотними криминологічними особливостями, врахування яких є необхідним для успішного запобігання таким посяганням.

* Варто, однак, зазначити, що в монографії, виданій за підсумками кандидатської дисертації, Д.О. Калмиков прибрав із запропонованої ним нової редакції ст. 150 КК України згадку про недосягнення дитиною 16-річного віку (Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 411).

- ¹ Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 9.
- ² Архів Дергачівського районного суду Харківської обл. за 2017 р. Справа № 619/4600/15-к.
- ³ Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.
- ⁴ Паньчук О.В. Вказана праця. С. 10.
- ⁵ Калмиков Д.О. Вказана праця. С. 103.
- ⁶ Паньчук О.В. Вказана праця. С. 10–11.
- ⁷ Калмиков Д.О. Вказана праця. С. 103.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Паньчук О.В. Вказана праця. С. 11.
- ¹¹ Калмиков Д.О. Вказана праця. С. 103.
- ¹² Паньчук О.В. Вказана праця. С. 11.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Калмиков Д.О. Вказана праця. С. 103.
- ¹⁵ Паньчук О.В. Вказана праця. С. 11.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Архів Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2014 р. Справа № 127/31685/13-к.
- ²⁰ Бархатов Д.Е. Социальный статус работающих «уличных детей»: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Москва, 2004. С. 17.
- ²¹ Див., наприклад: Вирок Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. від 1 жовтня 2014 р. (справа № 127/31685/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40880855>; Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 505/3186/18) Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094644>
- ²² Вирок Дергачівського районного суду Харківської обл. від 10 квітня 2017 р. (справа № 619/4600/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65910732>
- ²³ Вирок Роздольненського районного суду Автономної Республіки Крим від 12 грудня 2013 р. (справа № 114/2452/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36066044>
- ²⁴ Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2006. С. 720.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. С. 5, 10, 13.
- ²⁷ Там само. С. 10.
- ²⁸ Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 5, 16–17.
- ²⁹ Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 56.

Резюме

Андрюшко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей.

У статті розроблено кримінологічну характеристику експлуатації дітей (ст. 150 Кримінального кодексу України), з'ясовано її детермінаційний комплекс та запропоновано систему заходів, спрямованих на запобігання таким посяганням.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи, експлуатація дітей, кримінологічна характеристика, особа злочинця, жертва злочину, запобігання злочинам.

Резюме

Андрюшко А.В. Кримінологические аспекты эксплуатации детей.

В статье разработана криминалистическая характеристика эксплуатации детей (ст. 150 Уголовного кодекса Украины), выяснен ее детерминационный комплекс и предложена система мер, направленных на предупреждение таких посягательств.

Ключевые слова: преступления против свободы, чести и достоинства личности, эксплуатация детей, криминалистическая характеристика, личность преступника, жертва преступления, предупреждение преступлений.

Summary

Andriy Andrushko. Criminological aspects of child exploitation.

The article is devoted to the criminological aspects of child exploitation. It is noted that among the crimes against freedom, honor and dignity, child exploitation is one of the least common. In 2013, the prosecutor's office accounted for 11 cases of child exploitation, in 2014 it registered 4 cases, in 2015 – 2, in 2016 – 6, in 2017 – 1, in 2018 – 16, in 2019 – 9 cases of such crimes. Thus, for the period from 2013 to 2019, only 49 cases of child exploitation were recorded. Only the child's substitution is included in the official statistical reporting less frequently than this crime (only 4 such acts were registered during the specified period).

It is noted that child exploitation is a high-latency crime. Increased level of latency of this action is facilitated by the behavior of the victims, their unwillingness to go to different instances to protect their rights. Examination of specific criminal proceedings shows that the adolescents – the victims of this assault – have consented to work voluntarily. In some cases, the fact of exploitation of the child became known only because of the significant harm inflicted on the health of the minor.

Based on the analysis of the materials of nine criminal cases (proceedings) considered by the courts of Ukraine for the period from 2013 to 2019, a criminological portrait of the offender committing child exploitation has been developed: this is not a previously convicted man, a citizen of Ukraine, Ukrainian by nationality, aged 40–50 years old, with a complete secondary education, which does

not work anywhere, is not married, which is characterized by such negative traits as the desire to live and ensure own well-being at all costs, parsimony, irresponsibility, lightness, as well as resourcefulness, energy, dedication, organizational skills.

Characteristic features of victims of child exploitation are also considered. To this end, the author summarizes the data relating to the 17 victims of the said assault. It was found that eight victims of this activity worked on construction, three – on agricultural works, three – on garbage sorting works, two – on auxiliary works, another worked as a loader.

The main determinants of child exploitation have been analyzed and directions for preventing such encroach have been proposed.

Key words: crimes against freedom, honor and dignity of a person, child exploitation, criminological characteristics, identity of the offender, victim of crime, crime prevention.

DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.57

УДК 343.236.1

Н.О. АНТОНЮК

Наталія Олегівна Антонюк, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, суддя Великої Палати Верховного Суду*

ORCID: 0000-0002-7582-2071

ФАКТИЧНА ПОМИЛКА ТА ПОСТАВЛЕННЯ В НЕБЕЗПЕКУ В ХОДІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКІНЧЕНИЙ ЗЛОЧИН

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) встановлені різні кримінально-правові наслідки для особи з урахуванням стадії вчиненого нею злочину. Цей засіб диференціації кримінальної відповідальності знаходить свій прояв у низці кримінально-правових норм. Аналіз положень кримінального закону дає змогу виокремити наступні прояви засобу диференціації кримінальної відповідальності залежно від стадії вчинення злочину: 1) врахування готування та видів замаху на злочин під час кримінально-правової оцінки вчиненого; 2) зниження верхньої межі максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК у разі призначення покарання за готування чи замах; 3) неможливість застосування покарання у виді довічного позбавлення волі у разі вчинення готування до злочину чи замаху на злочин, окрім випадків, прямо передбачених КК; 4) врахування специфічних ознак особи (зокрема, вікових) у разі вирішення питання про призначення довічного позбавлення волі за незакінчений злочин; 5) особливості добровільної відмови за злочини з формальним або усіченим складом.

Більшість із цих питань хоча й залишаються дискусійними, проте є достатньо дослідженими. Тому з метою забезпечення диференційованого підходу до реалізації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі аспекти засобу диференціації кримінальної відповідальності, пов'язаного із врахуванням стадії вчинення злочину, які потребують більш детального аналізу. Йдеться про закріплення в кримінальному законі варіативності форм реалізації кримінальної відповідальності (зокрема, покарання) у разі вчинення злочину за наявності фактичної помилки та у випадку вчинення деліктів поставлення у небезпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання диференційованого впливу на кримінальну відповідальність незакінченого злочину досліджували А.В. Горностаї, М.Д. Дякур, І.В. Красницький, Н.В. Маслак, В.О. Навроцький М.І. Хавронюк, Л.С. Щутяк та інші науковці. Проте вплив на кримінальну відповідальність особи злочинів, вчинених під впливом фактичної помилки та деліктів поставлення в небезпеку в аспекті диференціації все ще потребує додаткового вивчення.

Метою дослідження є аналіз значення інститутів фактичної помилки та деліктів поставлення в небезпеку для диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. У результаті дослідження планується запропонувати напрями вдосконалення чинного КК у частині диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для диференціації кримінальної відповідальності мають особливості кваліфікації злочинів та призначення за них покарання у разі фактичної помилки. На жаль, чинне кримінальне законодавство не містить поняття та нормативно обумовлених наслідків фактичної помилки. Однак це явище досить ґрунтовно досліджено в науковій літературі. Посилаються на теоретичну конструкцію фактичної помилки під час оцінки правильності кримінально-правової кваліфікації і суди, хоча відбувається це вкрай рідко¹.

На думку О.Д. Комарова, специфікою фактичної помилки є те, що, з одного боку, ми маємо повністю виконану об'єктивну сторону одного злочину (фактично закінчене діяння), вчинення якого не охоплювалося

© Н.О. Антонюк, 2020

* *Natalia Antoniuk, Ph.D. in Law, Associate Professor, Associate Professor of Ivan Franko National University of Lviv, Judge of the Grand Chamber of the Supreme Court*